

**spec. oec. Predrag Todorov**

Univerzitet privredna akademija u Novom Sadu, Fakultet za primenjeni menadžment, ekonomiju i finansije, Beograd.

**Nenad Mijuk**

Univerzitet u Novom Sadu, Prirodno-matematički fakultet, Departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo, Novi Sad.

**Teodora Tošić**, Univerzitet Singidunum, Poslovni fakultet u Beogradu.

DOI 10.5937/turpos0v-32009

UDK 338.486.4

338.483.12:726(497.113)

**TURISTIČKA VALORIZACIJA I ZNAČAJ SAKRALNIH OBJEKATA NA  
PODRUČJU OPŠTINE TITEL  
THE ANALYSIS OF THE SACRAL OBJECTS ON THE  
TERRITORY OF THE TITEL MUNICIPALITY**

**Apstrakt:** *Sakralni objekti predstavljaju građevine koje služe za religiozne ili ritualne svrhe. Na teritoriji opštine Titel izgrađeno je jedanaest sakralnih objekata, koji su nastali kao posledica određenih istorijskih događaja na ovom prostoru. Svi sakralni objekti na ovom prostoru sagrađeni su u periodu od 18. do 20. veka, a neki su proglašeni za spomenike kulture. Da bi se procenila vrednost sakralnih objekata na teritoriji opštine Titel, sa stanovišta turizma, potrebno je izvršiti njihovu kompleksnu analizu, utvrditi značaj za ovaj i širi prostor, utvrditi trenutno stanje i eventualne mogućnosti bolje promocije, na osnovu čega će se uraditi turistička valorizacija, odnosno vrednovanje i sveukupna procena.*

**Ključne reči:** *opština Titel, sakralni objekti, turistička valorizacija*

**Abstract:** *Sacral objects or sanctities represent the buildings used for religious or ritual purposes. The territory of the Titel municipality includes sacral objects built as the consequence of certain historical events on this territory. All of the objects were built in the period of between 18th and 20th century and some were declared the cultural monuments. In order to assess the value of sacral buildings on the territory of the municipality of Titel, from the point of view of tourism, it is necessary to perform their complex analysis, determine the significance for this and wider area, determine the current situation and possible opportunities for better promotion, evaluation and overall assessment.*

**Key words:** *The Titel municipality, sacral objects, tourist valorization.*

**Uvod**

Stabilizacija političkih i ekonomskih prilika u Austriji (i Austrougarskoj) nakon završetka austro-turskih ratova (1683–1699. i 1737-1739) omogućila je ekspanziju graditeljskih aktivnosti i izgradnju brojnih sakralnih objekata. Izgradnja pravoslavnih manastirskih i parohijskih crkava, kao i rimokatoličkih crkava u južnim delovima Ugarske tokom prve polovine 18. veka, smatra se najplodnijim periodom umetnosti u Vojvodini. Međutim, na teritoriji opštine Titel izgradnja sakralnih objekata najviše datira iz 19. veka.

Prilikom izgradnje crkava i kapela, velika pažnja posvećena je spoljašnjem i unutrašnjem izgledu građevina, kao i izgledu crkvenih dvorišta. Specifičnost pravoslavnih i rimokatoličkih crkava na titelskoj opštini je ta što su sve jednobrodne sa poligonalnom oltarskom apsidom. Crkve su zidane obično opekom, malterom i kamenom. Vertikalnom i horizontalnom izdeljenošću fasade izvedena je bogata dekoracija. Prozori i vrata su lučno završeni. Krovna konstrukcija je drvena, a krovni pokrivač dvovodnog krova je crep, dok su kape zvonika od limenog materijala.

Svi sakralni objekti na ovom prostoru sagrađeni su u periodu od 18. do 20. veka, a neki su proglašene za spomenike kulture, jer predstavljaju građevinsko-arhitektonske objekte od posebnog kulturnog i istorijskog značaja.

**Osnovne karakteristike i prostorni raspored sakralnih objekata**

Opština Titel prostire se na krajnjem jugoistoku Bačke, između Dunava i Tise. Istočnu granicu opštine prema Banatu čini reka Tisa, a južnu prema Sremu reka Dunav. Zapadna granica je povučena po zapadnim granicama seoskih hatara

Gardinovaca i Šajkaša, dok severna granica opštine se poklapa sa severnim hatarskim granicama Šajkaša i Mošorina. Iako dve velike reke ograničavaju titelsku opštinu sa dve strane, ipak su samo dva naselja na rekama, Titel na reci Tisa i Gardinovci na reci Dunav. Teritoriju titelske opštine čini šest naselja: Titel, Lok, Gardinovci, Vilovo, Šajkaš i Mošorin (Bukurov, 1986). Prema Popisu stanovništva 2011. godine, Titelska opština broji 15.738 stanovnika (Republički zavod za statistiku, 2011).

Verski sastav stanovništva Srbije je, zahvaljujući burnoj i dimaničnoj istoriji, veoma raznovrstan. Najveći broj vernika u Srbiji je pravoslavne vere (84,98%), slede rimokatolici (5,48%), muslimani (3,2%) i protestanti (1,08%), a ostale religije su slabije zastupljene. Crkve i verske zajednice koje u Srbiji imaju viševekovni istorijski kontinuitet su: Srpska pravoslavna crkva, Rimokatolička crkva, Slovačka evangelička crkva, Reformatska hrišćanska crkva, Evangelistička hrišćanska crkva, Islamska verska zajednica i Jevrejska verska zajednica. Sve crkve i verske zajednice u Srbiji imaju punu unutrašnju autonomiju i nezavisnost od države. U Srbiji je država odvojena od crkve. Na osnovu saradnje između države i verskih organizacija, država pomaže u unapređivanju verskog obrazovanja,

poboljšanju materijalnog položaja sveštenika, zaštiti verskog identiteta, unapređivanju verskih sloboda i tolerancije i izgradnji, obnovi i održavanju hramova i verskih objekata. (<https://jp.serbia.travel/kultura/sakralni-objekti.407.html>)

U prvoj polovini 19. veka, izgrađeno je nekoliko pravoslavnih crkava u južnom delu Bačke, uglavnom u naseljima uz Tisu i Dunav. Sve su izvedene po istom tipu: na jednobrodnim crkvama zvonik se podiže iz pročelja i uglavnom su petostrane apside; zapadne fasade imaju plitki rizalit sa portikom od pilastara ili polustubova koji je nadvišen arhitravom ili trougaonim timpanonom. Na spoljnim bočnim fasadama su niše, u starijim crkvama pliće i bez ukrasa, razdvojene lezenama, a u mladima su dublje nadvišene kasetiranim lukom, razdvojene pilastrima sa jonskim kapitelima; na unutrašnjim bočnim zidovima nema pilastara, oni kao da su podsečeni, u gornjoj površini završeni su arhitravom i podržani dvema ili trima konsolama na kojima su urezi; zapadni deo hrama odeljuje ravan zid koji redovno ima tri lučna otvora u prizemlju i na spratu; horski parapet je u ravnoj liniji, na njemu je uvek isti ornament u obliku uspravnih ovalnih prstenova povezanih trakom. Plastika na fasadama oko prozora je strogo pravolinijska, pod uglom (Milanović-Jović, 1988).

*Karta 1. Položaj sakralnih objekata na području opštine Titel*



*Izvor: Autor Mijuk N. na osnovu ArcGIS 10.1 i Google Earth 5.0*

Najveći broj sakralnih objekata na ovom prostoru nalazi se u naselju Titel, što pokazuje i Karta 1., dok se u ostalim naseljima opštine nalaze po jedan ili dva sakralna objekta. Kao i sama naselja, svi sakralni objekti su smešteni između dve reke, što pruža mogućnost dodatnih aktivnosti prilikom posete ovim spomenicima kulture, što svakako, upotpunjuje turističku ponudu ovog prostora. Kao većinski svedoci proteklih kulturno-istorijskih događaja i demografskih tokova, ističu se pravoslavne crkve, dok su ostali objekti ostali sačuvani usled napora lokalnih zajednica da se očuva identitet svih etničkih i verskih grupa ovog prostora, ali i da se sačuvaju pojedinačne zadužbine, i time pokaže zahvalnost porodicama koje su negovale duh religije i kulture svog vremena.

#### **Sakralni objekti u naselju Titel**

##### *Srpska pravoslavna crkva*

Srpska pravoslavna crkva Uspenja presvete Bogorodice u Titelu podignuta je 1811. godine. U Titelu, ali ne na istoj lokaciji, postojala je u 18. veku starija srpska crkva posvećena Svetom Nikoli. Nalazi se u ulici Glavna 42. Građena je u klasicističkom stilu građanskog shvatanja bidermajera. Ikonostas, ikone na pevnicama, arhijerejskom tronu, kao i zidni živopis radio je akademski slikar August Tirk 1866. godine. Prethodni ikonostas nalazi se u Crkvi u Loku. U porti, na regulaciji ulice lociran je parohijski dom, prizemna zgrada izdužene pravougaone osnove. Na severnoj strani porte je sveštenički stan sa ulazom iz porte i glavnom fasadom sa skromnim klasicističkim ukrasom prema Ulici Jovana Rajića ([www.titelskibreg.com/sekcije.php?r=s-br-17/Verski-objekti.html](http://www.titelskibreg.com/sekcije.php?r=s-br-17/Verski-objekti.html)).

Crkva je jednobrodna građevina sa poligonalnom oltarskom apsidom užom od naosa na istočnoj i visokim dvospratnim zvonikom na zapadnoj strani. Unutrašnjost građevine podeljena je na četiri treveja naosa i oltarski travaj sa trapezastim proširenjem istočne strane, čime je formirana petostrana oltarska apsida. Centralno postavljen zvonik oslonjen je na četiri masivna zidana stuba. Visina zidanog dela zvonika je 26,3 m. Unutrašnjost građevine osvetljena je sa po četiri visoko postavljena prozorska otvora na bočnim zidovima naosa, jednim apsidalnim

prozorskim otvorom na istočnoj strani i posredno, jednim prozorskim otvorom galerije na zapadnoj fasadi. Na prvom spratu zvonika otvoren je ka zapadnoj strani jedan okulus, dok su na drugom spratu četiri pravougaona prozorska otvora.

Fasade crkve komponovane su klasicističkom maniru, sa bogatom igrom svetla i senke, postignutom značajnim uvlačenjem delova zidne mase. U svakoj niši otvoren je prozorski otvor ili slepi otvor uokviren plitkim malterskim ramom i ukrasom u obliku tkanine sa kičankom ispod banke. Na zapadnoj fasadi, takode oživljenoj pilastrima s kapitelom, ističe se centralni rizalit nadvišen timpanonom u visini potkrovnog venca. U visini krova zvonički toranj flankiran je jednostavnim visokim lučnim zabatom, na čijim su uglovima postavljene vaze u vidu akroterija. Na tornju zvonika posebno se ističu bogato profilisani kordonski i potkrovni venac i veoma dekorativna limena kapa sa dva „jastuka“ (Đukanović, 2009).

##### *Rimokatolička crkva*

Analiza arhitektonskih oblika, prostornih rešenja, unutrašnjeg rasporeda i celokupnog volumena katoličkih crkava pokazala je razvoj i promene shvatanja u organizaciji prostornih i funkcionalnih elemenata, njihovoj međusobnoj povezanosti, kao i u ulozi tipičnih stilsko- dekorativnih detalja. I ovde se izvesne karakteristike graditeljskih faza uklapaju u periodizaciju predloženu kod analize pravoslavnih crkava, uz konstatovanje više vrsta prostornih rešenja i oblika osnova, naročito na prelazu iz 19. u 20. vek. Na titelskoj opštini postoji dve rimokatoličke crkve, rimokatolička crkva u Titelu i rimokatolička crkva „Kraljice krunice“ u Loku (Milanović-Jović, 1988).

Rimokatolička crkva u Titelu se nalazi u ulici Glavna broj 3. Posvećena je Uspenju Bogorodice. Prva rimokatolička crkva podignuta je u periodu između 1768. i 1769. godine. Ova crkva je bila posvećena Svetoj Devici Mariji. Zbog požara koji se desio 1810. godine, crkva je pretrpela velike štete. Današnja crkva sagrađena je 1811. godine, na mestu stare izgorele crkve. Jednobrodna je građevina, manjih dimenzija, sa zvonikom (Buvač, 2011). Unutrašnjost građevine je osvetljena prozorskim otvorima. Svi prozorski otvori broda crkve, kao i prozorski otvori drugog sprata zvonika su u gornjoj zoni polukružno završeni. U centralnoj osi zapadnog pročelja otvoren je jedan okulus. Na tornju, niže krova zvonika nalaze se četiri sata, okruglog oblika. Oudara od ostalih ikona u crkvi. Unutrašnjost

crkve predstavljaju razne ikone, od kojih je najpoznatija slika Arse Todorovića iz 1815. godine. Nalazi se na južnom zidu crkve. Ta ikona predstavlja Svetog Ivana Nepomuka, zaštitnika voda kod rimokatolika. Ikona i stilom i koloritom odudara od ostalih ikona u crkvi. Slika je ulje na platnu, veličine 200 x 100 cm, sa raskošnim baroknim okvirom. Ona predstavlja Svetog Ivana Nepomuka u stojećem stavu. Iznad njegove glave mu jedan anđeo nudi krst, a s druge strane mu drugi anđeo pruža biskupski šešir. U pozadini je isti svetac sa ženskom prilikom, u dopojasnoj figuri. Ispod ovog opisa vidi se Titel sa lađama na Tisi, pravoslavna crkva i ostaci grada iz srednjeg veka. Takođe, i slika Uspenje Bogorodice od baroknog slikara Dimitrija Pavlovića predstavlja sliku monumentalnih razmera. Oslíkana je 1770. godine, nekada se nalazila na glavnom, ali je pri izgradnji nove crkve premeštena na bočni oltar. Rađena je u zapadnoevropskom maniru (Buvač, 2011).

Fasadni delovi građevine su jednostavno dekorisani sa plitkim pilastrima. Fasada je obojena kombinacijom žute i narandžaste boje, dok su delovi temelja u sivkastoj boji. Spratovi zvonika naglašeni su ugaonim pilastrima, a toranj je pokriven sa vitkom limenom kapom, na čijem vrhu stoji krst. U nastavku ulice Glavne, na broju 3 se nalazi župni ured, prizemni objekat pravougane osnove, sa uličnom fasadom skromne dekoracije, prvobitno verovatno u stilu bidermajera, u koji se ulazi iz dvorišta (Ibidem).

#### *Protestantska crkva*

U domaćoj literaturi ovoj arhitekturi nije posvećena veća pažnja. Nisu isticane one karakteristike koje u proučavanju razvoja crkvenog građevinarstva u Vojvodini izdvajaju problem arhitektonske forme i izraza ostvarenih u hramovima protestantskih konfesija: luteransko-evangelističke i kalvinističko-reformatske. Dr M. Kašanin je zabeležio njihovo postojanje, ističući da su u Vojvodini u doba jozefinizma svi hramovi šablonizirani i da se oni spolja razlikuju samo po položaju oltara i po obliku krsta (ili zvezde i petla) na banalnim tornjevima. Protestantskoj crkvi, evangelističko-luteranskoj, pripadaju uglavnom u Vojvodini Slovaci, a bilo je i Nemaca verski opredeljenih za luteranstvo (Milanović-Jović, 1988).

Na našem području, posle izdavanja Patenta o toleranciji nastaju prvi protestantski hramovi, ali nijedan nije očuvan iz tih godina, pa tako npr. i

protestantska crkva u naselju Titel završena je početkom 20. veka. Izgrađena je u novom, Gornjem Titelu posle doseljavanja Nemaca. U narodu je poznata kao „švapska“ crkva. Ona je danas zapuštena i „napuštena“ bez krsta na vrhu tornja. Doduše, grupa Slovaka - evangelista pokušala je 2001. godine da obnovi crkveno zdanje, ali je sve ostalo na pokušaju ([www.titelskibreg.com/sekcije.php?r=sbr-17/Verski-objekti.html](http://www.titelskibreg.com/sekcije.php?r=sbr-17/Verski-objekti.html)).

#### *Porodična kapela Šmitmajerovih*

Sa nekoliko reči treba opisati i komentarisati ona mala crkvena zdanja, podignuta na kulturnim i zavetnim mestima, koja se nazivaju kapelama, među kojima ima i zanimljivih arhitektonskih oblika. Obično poznate kao „kapele na vodicama“ ili kao grobljanske kapele, one su na opštini Titel izgrađene u 19. i 20. veku kao najjednostavnije manje kuće, sa apsidom ili bez apsida i sa minimalnim ukrasnim obeležjima. Izdvajaju se među njima rimokatolička kapela Šmitmajerovih u Titelu, Milićeva pravoslavna kapela u Titelu i kapela, zadužbina Prote Svetozara Vlaškalića u Mošorinu (Milanović-Jović, 1988)

Ne zna se tačno kada su Šmitmajerovi počeli graditi svoju porodičnu kapelu, smatra se između 1860. i 1880. godine. Rimokatolička, jednobrodna kapela Šmitmajerovih vidi se iz Banata i predstavlja pravi arhitektonski i kulturni kuriozitet. Prema foto-dokumentaciji može se zaključiti da je nekada ispred kapele postojao popločen deo sa tri velika krsta koja simbolično reprezentuju raspeće Hristovo i dva razbojnika. Usmeno predanje kaže da je dva puta u kapelu udarao grom i palio je tako da današnji demoliran i uništen izgled nije delo samo ljudske nemarnosti i zlobe.

Ljudi iz svoje pokvarenosti i pohlepe raskopavali su unutrašnjost i neposrednu okolinu ove kapele ne bi li uspeli naći skriveno blago, zlato ili novac, a pri tome ne znajući da je familija Šmitmajer nije bila toliko bogata kao što se veruje. Osobito ako se uporedi sa drugim švapskim, trgovačkim i činovničkim familijama tog vremena u samom Titelu ili Vojvodini, Šmitmajerovi su predstavljali nekakav staleški i ekonomski prosek (Stamenković, 2005).

### *Milićeva kapela*

Potomci i nasljednici bogatog trgovca i veleposednika Lazara Jankovića iz Titela, podigli su mu 1928. godine nadgrobnu, porodičnu kapelu u Titelskom groblju. Janković je imao na stotine jutara plodne šajkaške zemlje i dvadesetak kuća u samoj varoši titelskoj. Lazar Janković je i zaslužio da mu nasljednici ovalikog imetka podignu lepu malu crkvu, provizantijskog stila, ali i da je ikonama ukrasi niko drugi do u ona vremena nezaobilazni i čuveni slikar Uroš Predić (poslednji značajni srpski ikonopisac). To se dogodilo 1929. na 1930. godinu.

Istraživači i proučavaoci života i rada slavnog slikara posvetili su u svojim pisanjima onoliko prostora koliko zavređuje ikonostas nadgrobne kapele u Titelu. Mnogo više redova je profesor Dr Miodrag Jovanović posvetio događajima koji su pratili Predićev rad na ukrašavanju Jankovićeve kapele. I novinar Dragan Milošević raspliće priču o kapeli u revijalnoj novini „Sport i svet“ (br. 361, od 24.09. 1963, str.7). Suština priče je da su nasljednici Lazara Jankovića prekoračili uobičajne norme iz istorije srpskog kltorstva i zahtevali su od slikara da njihove ikone unese u likove poznatih svetiteljki i svetitelja. I veliki slikar koji, kako sam priznaje, nikada to do onda nije radio „mek i pun samilosti“ popustio je i „učinio im je po volji“. Tako je lik naručiteljke Jovanke dobila Bogorodica, lik Julke udenuo je u Blagovesti, a onovremeni sreski načelnik dr Branko Milić izričito je zahtevao da njegov lik unese u lice Svetog Dimitrija.

Titeljani koji su otkrili čiji su likovi na ikonama, pričalo se da su govorili: „Ta nećemo se valda u toj crkvi moliti pred sreskim načelnikom kao pred Svetim Dimitrijem“. I samu kapelu su nazvali Milićevom, a ne Junakovićevom u čiji spomen je i podignuta. Sudbina kapele u titelskom groblju je nevesela. Kapela je ostala neosveštana. Od devet Predićevih ikona ukradene su Bogorodica i Hrist, a preostale su odnete u Sremske Karlovce. Kapela je poharana, zapuštena i više ne služi svojoj prvobitnoj nameni, ali je svedočanstvo o našim naravima (Andrić, 1998).

### **Sakralni objekti u naselju Lok**

#### *Srpska pravoslavna crkva*

Srpska pravoslavna crkva Svetog proroka Ilije u Loku, izgrađena je između 1822.

i 1824. godine. Nalazi se u ulici Branka Radičevića 15/A. To je jednobrodna građevina sa poligonalnom oltarskom apsidom, nešto užom od naosa na istočnoj, i dvospratnim zvonikom na zapadnoj strani. U početku nije imala ikonostas, a pošto je u Titelu postojao jedan ikonostas viška, isti je prenešen 1864. godine u Lok, gde je renoviran i proširen za četiri ikone. Ne zna se ko je naslikao ikonostas, ali se zna da potiče iz 18. veka. Austrijski akademski slikar August Miler 1867. godine je renovirao ikonostas. Crkva je poslednji put renovirana 1986. godine od akademskog slikara Dimitrija Riđičkog. Izgubljeni su svi značajni podaci o prvim graditeljima i osnivačima ([www.titelskibreg.com/sekcije.php?r=sbr-17/Verski-objekti.html](http://www.titelskibreg.com/sekcije.php?r=sbr-17/Verski-objekti.html)).

Unutrašnjost građevine podeljena je na četiri jednaka traveja zasvedena sfernim svodovima. Istočni travej proširen je plitkim pevnčkim ispustima formiranim u debljini zida. Oltarska apsida je sa unutrašnje strane polukružna, a sa spoljne petostrana. Zapadni travej zauzima prostrana horska galerija odvojena od naosa krivolinijskom punom zidanom ogradom. Ispod hora u prizemnom delu zapadnog traveja je priprata. Dvospratni zvonik koji izrasta iz mase zapadnog pročelja flankiran je visokim bočnim krilima. Brod crkve pokriven je jednostavnim dvovodnim krovom koji se lomi nad apsidom. Zvonik je pokriven plitkom kapom piramidalnog oblika sa izvijenom sredinom svake krovne ravni.

Unutrašnji prostor osvetljen je sa po tri visoka prozorska otvora naosa, jednim apsidalnim i jednim prozorskim otvorom galerije. Prozorski otvori zvonika su, kao i prozorski otvori broda, polukružno završeni u gornjoj zoni, osim okulusa na prvom spratu zvonika.

Fasade su oživljene pilastrima koji se protežu od visoke sokle do dvostrukog potkrovnog venca. Položaj pilastera na fasadama odgovara prostornoj podeli na traveje unutar objekata. Na tornju zvonika ističe se i bogato profilisan potkrovni venac, koji je na sredini svake strane zalučan oko kružnog polja za sat. Zvonik je pokriven jednostavnom plitkom limenom kapom piramidalnog oblika, na čijem je vrhu jabuka sa krstom (Đukanović, 2009).

#### *Rimokatolička crkva „Kraljice krunice“*

Rimokatolička crkva u Loku nalazi se u ulici Branka Radičevića broj 23. Planovi za izgradnju nove katoličke crkve bili su gotovi 1912.

godine, a radovi na njoj bili su završeni godinu dana kasnije (1913). Crkva je građena u baroknom stilu ([www.titelskibreg.com/sekcije.php?r=sbr-17/Verski-objekti.html](http://www.titelskibreg.com/sekcije.php?r=sbr-17/Verski-objekti.html)).

### Sakralni objekti u naselju Gardinovci

#### *Srpska pravoslavna crkva*

Srpska pravoslavna crkva u Gardinovcima, nalazi se u ulici Kralja Petra I/bb. Crkva je posvećena Prenosu moštiju Svetog prvomučenika i arhiđakona Stefana. Sagrađena je u vremenskom periodu od 1925. do 1926. godine u maniru nacionalnog stila sa dva kubeta koja su u obliku valjka i krstoobraznom osnovom. U ataru, na putu od Kovilja, postoji Krst koji je posvećen Prenosu moštiju Svetog Nikole (Lazić & Čanadžić, 2000).

Ikonostas je drveni i potiče iz 20. veka, ali se ne zna tačno ko je bio rezbar. Ikone na ikonostasu radio je slikar Stefan Stefanović koji je kopirao po Urošu Prediću, u periodu od 1925 do 1926. godine. Stolariju su radili Stevan i Aleksa Kuzminac (Momirović, et al. 1986).

Projekat za ovu crkvu je izgradio Milivoj Matić iz Novog Sada, 1912. godine. Prestone ikone ovog sakralnog objekta su: Sveti Arhiđakon Stefan, Bogorodica sa Hristom, Hristos i Sveti Jovan Krstitelj.

Crkva je jednobrodna građevina sa polukružnom oltarskom apsidom na istočnoj strani i dvospratnim zvonikom na zapadnoj strani. Unutrašnjost građevine je osvetljena sa prozorskim otvorima. Svi prozori broda crkve, kao i prozorski otvori drugog sprata zvonika su u gornjoj zoni polukružno završeni. U centralnoj osi zapadnog pročelja otvoren je jedan okulus. Kružni prozorski otvor nalazi se iznad zapadnog pročelja.

Bočni fasadni zidovi jednostavno su dekorisani nizom plitkih pilastera koji prate unutrašnju konstruktivnu podelu. Iznad pilastera je plitko profilisani potkrovni venac koji teče obimom cele građevine. U poljima između pilastera nalaze se jednostavni polukružni otvori uokvireni plitkim lizenima.

Spratovi zvonika naglašeni su ugaonim pilastrima, dok se na tornju zvonika ispod limene kape nalaze četiri sata u okruglom obliku (Ibidem).

### Sakralni objekti u naselju Vilovo

#### *Srpska pravoslavna crkva*

Srpska pravoslavna crkva velikomučenika Stefana Dečanskog u Vilovu izgrađena je 1806. godine na mestu starije crkve, koja se pominje 1745. godine. Posebnu vrednost ima ikonostasna pregrada, koju je 1752. godine oslikao aradski slikar Stefan Tenecki, a koja je građena za neki veći objekat što se vidi po intervencijama kojima je prilagođavana vilovskoj crkvi. Crkva je kategorisana kao spomenik kulture od velikog značaja ([www.titelskibreg.com/sekcije.php?r=sbr-17/Verski-objekti.html](http://www.titelskibreg.com/sekcije.php?r=sbr-17/Verski-objekti.html))

Građevina je jednobrodna sa poligonalnom apsidom užom od broda crkve na istočnoj i jednospratnim zvonikom na zapadnoj strani. Unutrašnjost crkve podeljena je na četiri jednaka zasvedena traveja. Centralno postavljen toranj zvonika oslonjen je na zapadni fasadni zid i dva slobodna stupca kvadratnog preseka.

Fasade crkve su jednostavno dekorisane. Na bočnim fasadama ističu se plitke pravougaone i duboke polukružno zalučene niše, koje prate unutrašnju podelu na traveje, i u čijoj su sredini otvoreni takođe polukružno završeni prozorski i slepi otvori. Na jednostavnim fasadama izdvajaju se bogato profilisani potkrovni venac, dok se na zapadnoj fasadi ističe plitki centralni rizalit sa ulaznim vratima uokvirenim ravnim malterskim ramom i polukružno završenim prozorskim otvorom iznad portala. Iznad potkrovnog venca uzdiže se jednostavna krivolinijski završena kibla sa dvema vazama u vidu akroterija. Bogato profilisani potkrovni venac tornja na sredini svake strane zalučeni su da bi se naglasio položaj sata iznad svakog prozorskog otvora i nadvišeni su jednostavnim limenom kapom piramidalnog oblika (Đukanović, 2009).

### Sakralni objekti u naselju Mošorin

#### *Srpska pravoslavna crkva*

Pred sam kraj 18. veka na teritoriji opštine Titel sagrađen je samo jedan pravoslavni sakralni objekat i to u Mošorinu 1739. godine i ona se smatra najstarijom očuvanom crkvom na titelskoj opštini.

Srpska pravoslavna crkva u Mošorinu, posvećena je prazniku Silasku Svetog Duha na apostole. Sagrađena je 1798. godine na mestu ranijeg hrama Svetog Nikole, čiji je najraniji

pomen iz 1739. godine. Slikarske radove radio je slikar Pecić iz Velike Kikinde. Hram je podigut na osnovu odobrenja dvorskog Ratnog saveta iz 1797. godine. Ikonostas je urađen u duborezu i umetnički je vrlo vredan ([www.titelskibreg.com/sekcije.php?r=sbr-17/Verski-objekti.html](http://www.titelskibreg.com/sekcije.php?r=sbr-17/Verski-objekti.html)).

Unutrašnjost građevine je podeljena na tri jednaka traveja, zasvedena sfernim svodovima oslonjenim na podeone polukružne luke. Oltarska apsida je zasvedena polukalotom (Đukanović, 2009). Unutrašnjost građevine je osvetljena sa po tri visoka postavljena prozorska otvora naosa i apsidalnim prozorskim otvorom. U centralnoj osi zapadnog pročelja otvorena su i dva okulusa. Bočni fasadni zidovi jednostavno su dekorisani nizom plitkih pilastera koji prate unutrašnju konstruktivnu podelu. Iznad pilastera je plitko profilisani potkrovnj venac koji teče obimom cele građevine. Zapadno pročelje je posebno naglašeno. U zoni iznad potkrovnog venca uzdiže se krivolinijski završen zabat sa ugaonim vazama u vidu akroterije. Spratovi zvonika naglašeni su ugaonim pilastrima, a toranj je pokriven vitkom limenom kapom sa jednim jastukom (Ibidem).

#### *Kapela, zadužbina Prote Svetozara Vlaškalića*

Kapelu je sagradio Prota Svetozar Vlaškalić na mošorinskom bregu između 1926. i 1928. godine. Kapela je nazvana Lazarica, po planu arhitekta Đorđa Tabakovića koji je imao uzor crkvu Lazaricu u Kruševcu. Sagrađena je u srpsko-vizantijskom stilu, sa dva kubeta. Ikonostas i zidne slike u crkvi namenjenoj za ženski manastir, oslikao je Uroš Predić 1934. godine. Kapelu je živopisao po ugledu na srednjovekovne manastire, uljanom bojom, 1934-1937. godine, samouki slikar kopista Marko Milinov. Kapela je zidana od opeke sa rozetama u stilu moravske škole, sa dva kubeta, a osnova je krstoobrazna. Zadužbina je zidana sedam godina. Svetozar Vlaškalić je bio sin mošorinskog trgovca Trifuna Vlaškalića, a rođen je 26. marta 1874. godine. Prva parohija mu je bila Omoljica u Banatu, gde mu je umrla voljena supruga. Iz Omoljica prešao je u rodni Mošorin, gde je izgubio malog sina Srbislava. Zvona na kapeli su osvećena na dvogodišnji parastos malom Srbislavu - Bati, 1932. godine. Zbog svog nacionalnog rada, prota je od državnih vlasti 1929. godine odlikovan ordenom Svetog Save IV stepena. (<http://www.dvorci.info/dvorci/mosorin/info.php>).

### **Sakralni objekti u naselju Šajkaš**

#### *Srpska pravoslavna crkva*

Srpska pravoslavna crkva Svetog Dimitrija u Šajkašu građena je u periodu 1818-1819. godine, a stradala je u građanskom ratu 1848-1849. godine, posle čega je obnovljena. Radovi na hramu su završeni 1924. godine. Prvi ikonostas je imao samo četiri ikone, rad slikara Dimitrija Avramovića, rođenog u Šajkašu. Sadašnji ikonostas uradio je 1924. godine u srpsko-ruskom stilu Božidar Jeremić i bez značajnih je rezbarenih ukrasa. Ikone je iste godine oslikao akademski slikar Stefan Stefanović iz Sremskih Karlovača po uzoru na Uroša Predića, a uz pomoć Žarka Milinova, samoukog slikara iz Šajkaša ([www.titelskibreg.com/sekcije.php?r=sbr-17/Verski-objekti.html](http://www.titelskibreg.com/sekcije.php?r=sbr-17/Verski-objekti.html)).

To je jednobrodna građevina sa poligonalnom apsidom, užom od broda crkve na istočnoj i visokim dvospratnim zvonikom na zapadnoj strani. Unutrašnjost crkve podeljena je na četiri jednaka zasvedena traveja. Toranj zvonika, čija je visina zidanog dela jednaka ukupnoj dužini crkve, izdiže se iz centralnog dela zapadnog pročelja i nadvišen je dekorativnom limenom kapom sa dva „jastuka“.

Unutrašnjost građevine podeljena je na četiri jednaka traveja zasvedena sfernim svodovima između jakih podeonih polukružnih lukova oslonjenih na bočne zidove preko kratkih arhitrava na udvojenim konzolama. Centralno postavljen zvonik na zapadnoj fasadi oslonjen je na četiri masovna zidana stupca. Visina zidanog dela zvonika je 27m. Unutrašnjost građevine osvetljena je sa po tri prozorska otvora na južnom i zapadnom zidu naosa, tri prozorska otvora oltarske apsida i dva prozorska otvora galerije otvorena na zapadnom i severnom zidu.

Fasade crkve su između visoke sokle i dvostrukog potkrovnog venca dekorisane nizom dorskih pilastera, koji naglašavaju unutrašnju konstruktivnu podelu prostora. Na bočnim fasadama su, stepenovanjem zidne mase između pilastera, formirane u tri srednja polja duboke, a na mestu istočnog traveja i bočnih krila zvonika, plitke niše. U osi svake niše pojavljuje se visoko postavljen prozorski otvor ili slepi otvor. U visini prvog sprata, od potkrovnog do kordonskog venca, nad zapadnim pročeljem izdiže se visoka jednostavna kibla. (Đukanović, 2009).

### Turistička valorizacija sakralnih objekata

Turistička valorizacija, prema autoru Čomiću (1990) predstavlja „vrednovanje“ odnosno, kvalitativnu i kvantitativnu procenu turističke vrednosti, svih prethodno popisanih resursa, kao i ostalih konstitutivnih elemenata turističkog potencijala (turističke opreme).

Metod, koji je korišćen u ovom radu je kvalitativno-kvantitativan metod. Vrednovanje se vršilo pojedinačno za svaki sakralni objekat. Da bi izvršili turističku valorizaciju sakralnih objekata na području opštine Titel, neophodni su sledeći elementi: *turističko-geografski položaj* - položaj u odnosu na matična mesta turista, položaj u odnosu na saobraćajne komunikacije i pristupačnost; *umetničke vrednosti* - estetski kvaliteti, monumentalnost, raritetnost objekata; *kulturno-istorijski značaj sakralnih objekata* (istorija prostora, mogućnost održavanja manifestacija, raznih priredbi...); *ambijent* - u kome se arheološki lokalitet nalazi: uređenost, raznolikost, očuvanost; *atraktivnost i prepoznatljivost* - privlačnost za turiste, stepen turističke posećenosti; *uređenost i opremljenost*

*prostora* - nivo izgrađenosti turističkih osnovnih i dopunskih objekata: postojanje informativnih tabli, odmorišta, česme i sl.; *uklopljenost u turističko bogastvo* - i procena turističke vrednosti komplementarnih motiva iste destinacije.

Ocene, unapred postavljenih elemenata valorizacije, kreću se u rasponu od 1 do 5 i označavaju značaj same destinacije:

- ocena 1 (nedovoljan kvalitet) - nije za turističku prezentaciju
- ocena 2 (kvalitet zadovoljava) - lokalni turistički značaj
- ocena 3 (dobar kvalitet) - regionalni značaj
- ocena 4 (vrlo dobar kvalitet) - širi regionalni značaj, nacionalni značaj
- ocena 5 (odličan kvalitet) - međunarodni turistički značaj

Realnu turističku valorizaciju po kvantitativno-kvalitativnoj metodi nije moguće uraditi, jer za element turističke valorizacije, koji se odnosi na turističku atraktivnost i prepoznatljivost, nije moguće dati realnu ocenu, zbog nedostatka podataka o posećenosti ovih objekata (Besermenji, 2010).



**Tabela 1.** Turistička valorizacija sakralnih objekata na području opštine Titel, kvantitativno-kvalitativnom metodom

Naziv sakralnog objekta	Turističko geografski položaj	Umetničke vrednosti	Ambijent	Turistička atraktivnost i prepoznatljivost	Turistička opremljenost	Uklopljenost u turističko bogastvo	Opšta turistička vrednost
Srpska pravoslavna crkva u Titelu	4	5	5	3	3	3	<b>3,8</b>
Srpska pravoslavna crkva u Loku	2	5	3	2	2	3	<b>2,8</b>
Srpska pravoslavna crkva u Gardinovicima	2	4	3	2	2	3	<b>2,6</b>
Srpska pravoslavna crkva u Vilovu	4	5	3	2	2	3	<b>3,1</b>
Srpska pravoslavna crkva u Šajkašu	4	5	5	3	3	3	<b>3,8</b>
Rimokatolička crkva u Titelu	4	4	4	3	2	3	<b>3,3</b>
Rimokatolička crkva u Loku	2	4	4	2	1	3	<b>2,5</b>
Protestantska crkva u Titelu	4	1	1	2	1	3	<b>2,0</b>
Milićeva kapela u Titelu	3	4	3	2	2	3	<b>2,8</b>
Kapela, zadužbina Prote Svetožara Vlaškalića	3	5	4	2	2	3	<b>3,1</b>
Kapela Šmitmajerovih u Titelu	2	1	1	4	4	4	<b>2,5</b>
<b>Srednja vrednost</b>	3,0	3,9	3,2	2,4	2,1	3,0	<b>2,9</b>

*Izvor: Autor Mijuk N. na osnovu obrađenih podataka*

Na osnovu analize pojedinih elemenata turističke valorizacije, može se zaključiti da najpovoljniji tj. vrlo dobar turističko-geografski položaj imaju srpske pravoslavne crkve u Titelu, Vilovu i Šajkašu, kao i rimokatolička crkva u Titelu, jer su saobraćajno dobro povezane sa dva puta, jedan vezuje Novi Sad preko Šajkaša i Titela sa Zrenjeninom, a drugi opet Novi Sad preko Šajkaša i Žablja opet sa Zrenjeninom. Najlošiji turističko-geografski položaj imaju

srpske pravoslavne crkve u Loku i Gardinovicima, kao i rimokatolička crkva u Loku, zato što se ne nalaze na glavnoj saobraćajnici, nego na lokalnom putu. Srednja vrednost ukupnog turističko-geografskog položaja sakralnih objekata na području opštine Titel predstavlja dobar kvalitet (3), što predstavlja regionalni značaj za ovu opštinu.

Ako se kao element turističke valorizacije uzima umetnička vrednost sakralnih objekata,

onda se na osnovu tabele 1. može zaključiti da najveću ocenu 5 (odličan kvalitet) imaju srpske pravoslavne crkve u Titelu, Loku, Vilovu i Šajkašu, kao i pravoslavna kapela u Mošorinu. Najlošiju ocenu ili ocena 1 (nedovoljan kvalitet) ima protestantska crkva u Titelu i rimokatolička kapela u Titelu. Prosečna ocena vezana za umetničke vrednosti sakralnih objekata na području opštine Titel iznosi 3,9, pa se može reći da je od šireg regionalnog značaja, nacionalni značaj.

Ambijent sakralnih objekata, naročito srpskih pravoslavnih crkava u Titelu i Šajkašu, imaju najveću ocenu (5), dok najmanju ocenu imaju protestantska crkva i Rimokatolička kapela u Titelu (1), odnosno nedovoljan kvalitet, jer su ovi objekti u fazi urušavanja. Prosečna ocena za atraktivnost, prema turističkoj valorizaciji iznosi 3,2, odnosno predstavlja regionalni značaj.

Kad je reč o turističkoj atraktivnosti i prepoznatljivosti, sakralnih objekata na području opštine Titel, može se zaključiti da najveću ocenu (4), ima rimokatolička kapela u Titelu, jer se ona nalazi na Titelskog bregu, odnosno vidikovcu, pa se odatle mogu videti delovi Banata i Bačke. Pored ove kapele, tu su i srpske pravoslavne crkve u Titelu i Šajkašu, kao i rimokatolička crkva u Titelu, sa ocenom (3). Nedovoljan kvalitet turističke atraktivnosti i prepoznatljivosti imaju svi ostali sakralni objekti sa ocenom (2), što se može videti na tabeli 1. Prosečna ocena ukupne turističke atraktivnosti i prepoznatljivosti sakralnih objekata na području opštine Titel iznosi 2,4, odnosno kvalitet zadovoljava. To predstavlja lokalni turistički značaj. Turistička opremljenost nekog prostora predstavlja važan element u turizmu. Sakralni objekti na titelskoj opštini su loše opremljeni, sa

prosečnom ocenom 2,1, odnosno ima lokalni turistički značaj. Jedini sakralni objekat koji ima ocenu (4) je rimokatolička kapela u Titelu, odnosno na Titelskom bregu, jer su na tom prostoru postavljene klupe, suncobrani, informativne table i zaštitna drvena ograda. Inače ovaj prostor predstavlja najveće odmaralište na području opštine Titel.

Kao zadnji element turističke valorizacije navodi se uklopljenost u turističko bogastvo ili procena turističke vrednosti komplementarnih motiva iste destinacije. Vrlo dobar kvalitet ovog elementa ima takođe rimokatolička crkva u Titelu, a potom slede svi ostali sakralni objekti sa ocenom (3) ili dobrim kvalitetom. Srednja vrednost ovog elementa iznosi 3,0, što se može reći da predstavlja regionalni značaj za titelsku opštinu.

Najveću opštu turističku prednost na području koje obuhvata opština Titel imaju sakralni objekti srpske pravoslavne crkve u Titelu i Šajkašu, sa ocenom 3,8, a potom slede rimokatolička crkva u Titelu sa ocenom 3,3. Ukupna srednja vrednost za sve sakralne objekte na području opštine Titel iznosi 2,9, odnosno predstavlja regionalni turistički značaj.

#### SWOT analiza

Kako ističe autor Todorov, vrlo je važno analizirati postojeće stanje sakralnih objekata kroz SWOT analizu, kako bi se došlo do eventualnih saznanja, u kakvom su trenutnom stanju, i u kojoj meri treba unaprediti i sprečiti dalje propadanje ovih objekata, kroz studiozno projektno saniranje i prezervaciju i konzervaciju pomenutih kulturno-istorijskih spomenika Srbije.

**Tabela 2. SWOT analiza sakralnih objekata na području opštine Titel**

<b>SNAGE</b>	<ul style="list-style-type: none"> <li>• raznolikost sakralnih objekata na malom prostoru</li> <li>• povoljan turističko-geografski položaj</li> <li>• povoljne klimatske karakteristike</li> <li>• hidrološke karakteristike (Tisa, Dunav)</li> <li>• bogata istorija ovog prostora</li> <li>• bogat rezervat biljnog i životinjskog sveta</li> <li>• u globalu, dobra očuvanost sakralnih objekata</li> </ul>	<b>SLABOSTI</b>	<ul style="list-style-type: none"> <li>• nedostatak svesti o važnosti turizma među značajnim delom stanovništva</li> <li>• slaba povezanost sa saobraćajnom infrastrukturom</li> <li>• neintegrisana ponuda</li> <li>• neadekvatna prateća infrastruktura (vodosnabdevanje, putna infrastruktura)</li> <li>• nedovoljna inicijativa u turizmu i nedovoljna podrška lokalne samouprave</li> </ul>
<b>MOGUĆNOSTI</b>	<ul style="list-style-type: none"> <li>• rastuća tražnja za religijski turizam</li> <li>• rastuća tražnja za prostorima koji nisu afirmisani potpuno</li> <li>• obnova pojedinih sakralnih objekata</li> <li>• mogućnost komparativne ponude-uključivanje još nekih oblika turizma u okolini (eko-turizam, manifestacioni, lovni, ribolovni)</li> </ul>	<b>PRETNJE</b>	<ul style="list-style-type: none"> <li>• nedostatak novčanih sredstava</li> <li>• urušavanje pojedinih sakralnih objekata</li> <li>• politička situacija</li> <li>• nestabilnost privrede</li> <li>• nestajanje i uništavanje kulturno-istorijske baštine</li> </ul>

*Izvor: Autor Todorov P. na osnovu modela SWOT*

Na osnovu SWOT analize sakralnih objekata na području opštine Titel (Tabela 2.), može se zaključiti o snagama, slabostima, mogućnostima i pretnjama za razvoj turizma sakralnih objekata i prostora na kome se oni nalaze. Kao najvažnija snaga je to što se na malom prostoru nalazi veliki broj sakralnih objekata, dok kao najvažnija slabost predstavlja nedovoljna inicijativa u turizmu i nedovoljna podrška lokalne samouprave. Kao najvažnija mogućnost jeste, da pored razvoja religijskog turizma na ovom prostoru, može da se uključi i razvoj još nekih oblika turizma kao što su ekoturizam, manifestacioni, lovni i ribolovni i drugi. Velike pretnje za razvoj turizma na ovom prostoru jesu političke situacije u zemlji, a samim tim i nedostatak novčanih sredstava, nestajanje i uništavanje kulturno-istorijske baštine.

### Zaključak

Sakralne građevine su nastale kao odraz cele kulture jednog naroda. Tako je crkva, kao glavna sakralna građevina, oduvek, osim verskih obreda služila za društveno okupljanje i bila je središte kulturnog života.

Svi sakralni objekti u opštini Titel izgrađeni su u periodu od 18. do 20. veka, a neki su proglašeni spomenikom kulture, jer predstavljaju objekte od posebnog kulturnog i istorijskog značaja. Republički zavod za zaštitu spomenika kulture je zadužen za njihovu kategorizaciju. U spomenike kulture, na ovim prostorima ubrajaju se srpske pravoslavne crkve u Vilovu i Loku.

Sličnost crkava, kako pravoslavnih tako i rimokatoličkih, na teritoriji opštine Titel, ogleda se u tome što su sve jednobrodne, građene su od opeke i maltera, prozori su lučno završavani, a fasada je dekorativna. Krovni pokrivač u većini slučaja je crep, dok su kape zvonika od lima. Pravoslavne i rimokatoličke kapele su građene na kulturnim i zavetnim mestima, a predstavlja zanimljivu arhitekturu jedne građevine. Fasade na njima su dekorativno obrađene, a unutrašnjost ukrašena ikonama i slikama.

Prilikom izgradnje crkava i kapela, velika pažnja posvećena je spoljašnjem, ali i unutrašnjem izgledu građevine. Pored toga, pažnja je posvećena i oko uređenja izgleda crkvenog dvorišta.

Na osnovu izvedenih ocena opšte turističke vrednosti, srpske pravoslavne crkve u Titelu i Šajkašu imaju širi regionalni značaj, nacionalni značaj, dok lokalni turistički značaj ima samo protestantska crkva u Titelu. Ostali objekti na području opštine Titel imaju regionalni značaj. Srednja vrednost opšteg turističkog značaja sakralnih objekata na titelskoj opštini je 2,9 po čemu oni trenutno imaju regionalni značaj.

#### Literatura

- Andrić, Lj. (1998): Uroš Predić i Titel. Titel Danas, (str. 12 - 13). Titel.
- Besermenji, S. (2010): Turistička valorizacija sakralnih objekata građenih u stilu Raške škole, Prirodno - matematički fakultet, Zbornik radova Departmana za geografiju, turizam i hotelijerstvo, broj 58, strane 93-109.
- Bukurov, B. (1986): Geografska monografija opštine Titel, Vojvođanska akademija nauke i umetnosti, Novi Sad.
- Buvač, D. (2011): Godišnjak Narodne biblioteke „Stojan Trumić“ Titel za 2009 i 2010. godinu, Narodna biblioteka „Stojan Trumić“, Novi Sad.
- Đukanović, D. (2009): Srpske pravoslavne crkve XVIII i XIX veka u Bačkoj, Pokrajinski zavod za zaštitu spomenika kulture, Novi Sad.
- Janson, J. W. (1996): Janson - Istorija umetnosti, Jugoslavija, Beograd.
- Lazić, V.& Čanadžić, D. (2000): Seoske crkve i groblja u Vojvodini, Kulturno - istorijsko društvo Pčesa, Novi Sad.
- Milanović-Jović, O. (1988): Umetnost u Bačkoj u XVIII i prvoj polovini XIX veka, Pokrajinski zavod za zaštitu spomenika kulture, Novi Sad.
- Mileusnić, S. (1995): Srednjovekovni manastiri Srbije, Pravoslavna reč i Prometej, Novi Sad.
- Mileusnić, S. (1995): Vodič kroz manastire u Srbiji, Srpska književna zadruga, Beograd.
- Momirović, P. Mikić, O. Jovanović, V. i Stanojević, P.(1986): Popis slikarskih i vajarskih dela u društvenom posedu i privatnoj svojini na području Bačke, Društvo muzejskih radnika Vojvodine, Novi Sad.
- Prostorni plan opštine Titel (1998): Smernice za zaštitu spomenika kulture, Pokrajinski zavod za zaštitu spomenika kulture, Novi Sad, 1983.
- Republički zavod za statistiku Republike Srbije. Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2011. Beograd
- Stamenković, I. (2005). Titel - porodična kapela Šmitmajerovih. GEA, naučno-popularni časopis, 21, (str. 18-19).
- <http://www.pzzzsk.rs/> pristup: 20.03.2021.
- <http://www.dvorci.info/dvorci/mosorin/info.php> pristup: 20.03.2021.
- [www.titelskibreg.com/sekcije.php?r=sbr-17/Verski-objekti](http://www.titelskibreg.com/sekcije.php?r=sbr-17/Verski-objekti). pristup: 20.03.2021.
- <https://vojvodina.travel/gradovi-i-opstine/titel/?script=lat> pristup: 05.04.2021.
- [http://juznbacki.okrug.gov.rs/sr/titel\\_turizam.php?lang=lat](http://juznbacki.okrug.gov.rs/sr/titel_turizam.php?lang=lat) pristup: 05.04.2021.
- <https://www.ravnica.info/turisticka-ponuda-opstine-titel-predstavljena-na-medjunarodnom-sajmu-turizma/> pristup: 05.04.2021.
- <https://jp.srbia.travel/kultura/sakralni-objekti.407.html> pristup: 05.04.2021.